

К. ПАУСТОВСЬКИЙ

Струна



К. ПАУСТОВСЬКИЙ

Струна

КИЇВ «МУЗИЧНА УКРАЇНА» 1980

В сборник вошли известные рассказы К. Паустовского о музыке. Писатель тонко раскрывает внутреннюю духовную жизнь людей искусства — композиторов В.-А. Моцарта, Э. Грига, П. Чайковского, гуманистический пафос их творчества, рассказывает о роли музыки в жизни человека в мирное время и в тяжелые годы войны.

Книжка рассчитана на детей среднего и старшего школьного возраста, широкие круги любителей музыки.

Переклад з російської *Н. Орлової*



СТАРИЙ КУХАР

Одного зимового вечора 1786 року на околиці Відня в маленькому дерев'яному будинку помирав сліпий дід — колишній кухар графині Тун. Власне, це був навіть не будинок, а похила сторожка в глибині саду. Сад був захаращений гнилим віттям, позбиваним вітрами. Коли хто наступав на гілку, вона тріщала, і тоді починав стиха гарчати цепний пес у своїй будці. Він також помирав, як і його хазяїн, од старості і гавкати вже не міг.

Два-три роки тому кухар осліп від жару печей. Тоді ж таки управитель графині поселив його в цій сторожці і видавав йому інколи по кілька флоринів.

Разом з кухарем жила його дочка Марія, дівчина років вісімнадцяти. Тільки й добра

було в сторожці, що ліжко, лави на кривих ногах, грубий стіл, порцеляновий посуд, мережаний тріщинками, і, нарешті, клавесин — єдине багатство Марії.

Клавесин був такий старий, що струни його співали довго й тихо у відповідь на всі звуки, які бриніли довкола. Кухар, сміючись, називав клавесин «сторожем свого дому». Ніхто не міг увійти в дім, щоб клавесин не зустрів його деренчливим, старечим гудінням.

Коли Марія вмила батька й наділа на нього прохолодну чисту сорочку, старий сказав:

— Я ніколи не любив священиків та монахів. Я не можу покликати сповідника, а мені ж треба перед смертю очистити свою совість.

— Що ж робити? — злякано спитала Марія.

— Вийди на вулицю, — сказав старий, — і попроси першого стрічного зайти в наш дім, хай висповідає перед смертю. Тобі ніхто не відмовить.

— Наша вулиця така безлюдна... — прошепотіла Марія, запнула хусткою й вийшла.

Вона пробігла через сад, насилу відчинила іржаву хвіртку й стала біля неї. На вулиці нікого не було. Тільки вітер гнав по ній листя, а з темного неба падали холодні краплі дощу.

Марія довго чекала й прислухалась. Та ось їй здалося, що вздовж муру йде, наспівуючи, чоловік. Вона ступила йому назустріч, наскочила на нього й скрикнула. Чоловік зупинився й запитав:

— Хто тут?

Марія схопила його за руку і тремтячим голосом виповіла батькове прохання.

— Гаразд, — мовив чоловік тихо. — Хоч я й не священик, та вже нехай. Ходімо.

Вони ввійшли в дім. При свічці Марія побачила худорлявого невисокого чоловіка. Він кинув на лаву мокрий плащ. Одягнений він був гарно, але й просто — світло мерехтіло на його чорному камзолі, кришталевих гудзиках та на мереживному жабо.

Він був іще дуже молодий, цей незнайомий. Зовсім по-хлопчачому він труснув головою, поправив напудрений парик, швидко присунув до ліжка табуретку, сів і, нахилившись, уважно й весело подивився в очі приреченому.

— Кажіть! — мовив він. — Може, владою, даною мені не від бога, а від мистецтва, якому я служу, я розважу останні ваші хвилини і зніму тягар з вашої душі.

— Я працював усе життя, поки не втратив зір, — прошепотів старий і притяг незнайомого за руку ближче до себе. — А хто працює, тому нема як грішити. Коли захворіла на сухоти моя дружина — її звали Марта — і лікар прописав їй усякі дорогі ліки, велів годувати вершками й винними ягодами та напувати гарячим червоним вином, я вкрав із сервізу графині Тун невеличке золоте блюдо, розколов його на шматки й продав. І мені тепер важко про це згадувати й критись від моєї дочки: я навчив її не чіпати й крихти з чужого столу.

— А кого із слуг графині покарали за це? — спитав незнайомий.

— Присягаю, добродію, не покарали нікого, — відповів старий і заплакав. — Якби я знав, що золото не допоможе моїй Марті, хіба я зміг би вкрати!

— Як вас звуть? — спитав незнайомий.

— Йоганн Мейєр, добродію.

— Так от, Йоганн Мейєр, — сказав незна-

йомий і поклав долоню на сліпі очі старого,— ви не завинили перед людьми. Те, що ви вчинили,— це не гріх і не крадіжка, а навпаки, це можна вважати подвигом заради кохання.

— Амінь! — прошепотів старий.

— Амінь! — повторив незнайомий.— А тепер скажіть мені вашу останню волю.

— Я хочу, щоб хтось подбав про Марію.

— Я зроблю це. А ще чого ви хочете?

Тоді старий несподівано всміхнувся й голосно сказав:

— Я хотів би ще раз побачити Марту такою, якою зустрів замолоду. Побачити сонце і цей сад, коли він зацвіте весною. Але це неможливо, добродію. Не гнівайтесь на мене за нерозумні слова. Хвороба, видно, зовсім збила мене з пантелику.

— Добре,— сказав незнайомий і підвівся.— Добре,— повторив він, підійшов до клавесина й сів перед ним на табуретку.— Добре! — голосно сказав він утретє, і враз бистрий дзвін розсипався по сторожці, мовби хто брязнув на підлогу сотню кришталевих кульок.

— Слухайте,— сказав незнайомий. — Слухайте й дивіться.

Він заграв. Марія пригадувала потім обличчя незнайомого, коли перший клавіш озався під його рукою. Разюча блідість пойняла його чоло, а в потемнілих очах вигравав промінь свічки.

Клавесин співав на повний голос уперше за багато років. Він сповнював своїми звуками не тільки сторожку, а й увесь сад. Старий пес виліз із будки, сидів, схиливши голову набік, і, напорошившись, помахував хвостом. Падав мокрий сніг, а пес тільки стріпував вухами.

— Я бачу, добродію! — сказав старий і підвівся на ліжку. — Я бачу день, коли я зустрівся з Мартою і вона, збентежена, розбила глечик з молоком. Це було взимку, в горах. Небо мріло прозоре, мов сине скло, і Марта сміялась. Сміялась, — повторив він, прислухаючись до жеботіння струн.

Незнайомий грав і дивився в чорне вікно.

— А тепер, — запитав він, — ви що-небудь бачите?

Старий мовчав, прислухаючись.

— Невже ви не бачите, — швидко сказав незнайомий, граючи далі, — як чорна ніч стала синьою, а потім блакитною, і тепле світло вже падає звідкілясь зверху, і на старому галуззі ваших дерев набрякають білі квіти. По-моєму, це цвіт яблуні, хоча звідси, з кімнати, він скидається на важенні тюльпани. Ви бачите: перший промінь упав на мур, нагрів його і над ним струмує пара. Це, мабуть, просихає мох, напоений талим снігом. А небо зводиться все вище, стає ще синіше, ще прекрасніше, і зграї птахів уже летять на північ над нашим старим Віднем.

— Я бачу все це! — вигукнув старий.

Тихо рипнула педаль, і клавесин заспівав урочисто, немовби співав не він, а сотні радісних голосів.

— Ні, добродію, — сказала Марія незнайомому, — ці квіти зовсім не схожі на тюльпани. Це яблуні розквітли за одну тільки ніч.

— Так, — відповів незнайомий, це яблуні, тільки в них дуже великі пелюстки.

— Відчини вікно, Маріє, — попросив старий.

Марія відчинила вікно. Студене повітря дмухнуло в кімнату. Незнайомий грав дуже тихо й повільно.





Старий упав на подушки, жадібно дихав і обмацував пальцями ковдру. Марія кинулась до нього. Незнайомий перестав грати. Він сидів біля клавесина нерухомо, мов зачарований своєю власною музикою.

Марія скрикнула. Незнайомий підвівся й ступив до ліжка. Старий, задихаючись, мовив:

— Я бачив усе так виразно, як багато років тому. Але я не хотів би померти, не визнавши... як вас звать. Як звать?

— Мене звать Вольфганг Амадей Моцарт,— відповів незнайомий.

Марія відступила од ліжка і низько, майже торкаючись коліном підлоги, схилилась перед великим музикантом.

Коли вона підвелась, старий був уже мертвий. Зоря займалася за вікнами, і в її світлі стояв сад, сяючи квітками мокрого снігу.



КОШИК З ЯЛИНОВИМИ ШИШКАМИ

Композитор Едвард Гріг восени часом жив в лісах неподалік Бергена.

Ліси всі гарні з їх теплим повітрям та шарудінням листу. А найкращі — гірські ліси коло моря. В них чути шум прибою. З моря завше котиться туман, і од надмірної вологи буйно розростається мох. Він звисає з гілок зеленими пасмами до самої землі.

А ще в гірських лісах живе, наче птах-пересмішник, весела луна. Вона тільки й жде, щоб підхопити будь-який звук та й швиргонути його через скелі.

Якось Гріг зустрів у лісі маленьку дівчинку з двома кісками — ліспикову дочку. Вона збирала в кошик ялинові шишки.

Стояла осінь. Коли б можна було зібрати все золото й мідь, які є на землі, й викувати з них

тисячі тисяч тоненьких листочків, то стало б це лише мізерною часточкою тих осінніх шат, що сповивали гори. Та й коване листя здалося б надто цупким проти справжнього, особливо осикового листя. Всі знають, що осикове листя тріпоче навіть од пташиного свисту.

— Як тебе звуть, дівчинко? — спитав Гріг.

— Дагні Педерсен, — стиха відповіла дівчинка.

Відповіла вона стиха не з переляку, а від замішання. Злякатись вона не могла, бо в Гріга очі сміялись.

— От лихо! — сказав Гріг. — Нема чого тобі подарувати. Я в кишені не ношу ані ляльок, ані стрічок, ні оксамитових зайчиків.

— У мене є стара мамина лялька, — мовила дівчинка. — Колись вона заплющувала очі. Отак!

Дівчинка повільно заплющила очі. Коли вона їх знов розплющила, то Гріг побачив, що зіниці в неї зеленкуваті і в них блиском відбивається листя.

— А тепер вона спить з розплющеними очима, — сумно додала Дагні. — У старих людей поганий сон. Дідусь також цілу ніч крекче.

— Слухай-но, Дагні, — сказав Гріг, — я придумав. Я подарую тобі одну цікаву річ. Але тільки не зараз, а років через десять.

Дагні навіть сплеснула руками:

— Ой як довго!

— Розумієш, мені треба ще її зробити.

— А що воно таке?

— Дізнаєшся потім.

— Хіба за все своє життя, — суворо спитала Дагні, — ви можете зробити лише п'ять чи шість іграшок?!

Гріг зняковів.

— Та ні, це не так, — одказав непевно він. — Я зроблю її, може, за кілька днів. Але таких речей маленьким дітям не дарують. Я дарую тільки дорослим.

— Я не розіб'ю, — благаючи, сказала Дагні й смикнула Гріга за рукав. — І не поламаю. От побачите! В дідуся є іграшковий скляний човен. Я витираю з нього пил і ні разу не відбила навіть крихітного шматочка.

«Вона зовсім мене заплутала, ця Дагні», — подумав з прикрістю Гріг і мовив те, що завжди кажуть дорослі, коли потрапляють у незручне становище перед дітьми:

— Ти ще маленька і багато чого не розумієш. Навчись терпіти. А тепер давай кошика. Ти його ледве тягнеш. Я проведу тебе, і ми поговоримо про щось інше.

Дагні зітхнула й віддала Грігові кошика. Він справді був важкий. У ялинових шишках чимало смоли, і тому вони набагато важчі від соснових.

Коли поміж деревами замріла хата лісника, Гріг мовив:

— Ну, тепер ти добіжиш сама, Дагні Педерсен. У Норвегії чимало є дівчаток з таким ім'ям та прізвиськом, як у тебе. Як звать твого батька?

— Хагеруп, — відмовила Дагні і, наморщивши чоло, спитала:

— Хіба ви не зайдете до нас? У нас є вишвана скатертина, рудий кіт і скляний човен. Дідусь дозволить вам узяти його в руки.

— Спасибі. Зараз ніколи. Прощавай, Дагні! Гріг погладив дівчинці волосся й попрямував до моря. Дагні, насупившись, дивилась





йому вслід. Кошика вона держала боком, з нього випадали шишки.

«Я напишу музику,— поклав собі Гріг.— На титульному аркуші звелю надрукувати: «Дагні Педерсен — дочці лісника Хагерупа Педерсена, коли їй сповниться вісімнадцять років.»

У Бергені все було по-старому.

Все, що могло притлумити звуки — килими, портъери й м'які меблі,— Гріг давно вже повиносив з дому, zostався самий тільки старий диван. На ньому могло вміститися чоловік з десять, і Гріг не зважувався його викинути.

Друзі казали, що дім композитора схожий на житло дроворуба. Його прикрашав лише рояль. Якщо людина мала уяву, вона могла вчути поміж білими цими стінами чарівні звуки — від рокотання Північного океану, що котив хвилі з імлі й вітру, що висвистував над ними свою дику сагу, до пісні дівчинки, котра колише ганчир'яну ляльку...

Рояль міг співати про все — про поривання людського духу до величі й про любов. Білі й чорні клавіші, втікаючи з-під сильних пальців Гріга, квилили, сміялись, грпміли бурею й гнівом і нараз німіли.

Тоді в тиші ще довго бриніла одна лиш маленька струна, ніби це плакала Попелюшка, скривджена сестрами.

Гріг, відкинувшись, слухав, поки цей останній звук не згасав на кухні, де з давніх-давен оселився цвіркун.

Ставало чути, як, відлічуючи секунди з точністю метронома, капає з крана вода. Краплі нагадували, що час не жде і треба б поспішати, щоб зробити все, що задумано.

Гріг писав музику для Дагні Педерсен понад місяць.

Настала зима. Місто поринуло в туман по горло. Заіржавілі пароплави прибували з різних країн і куняли собі коло дерев'яних пристаней, стиха сопучи паром.

Незабаром засніжило. Гріг бачив зі свого вікна, як сніг скісно летів, спадаючи на верховіття дерев.

Неможливо, звісно, передати музику словами, хоч яка багата наша мова.

Гріг писав про незрівнянну красу дівування та щастя.

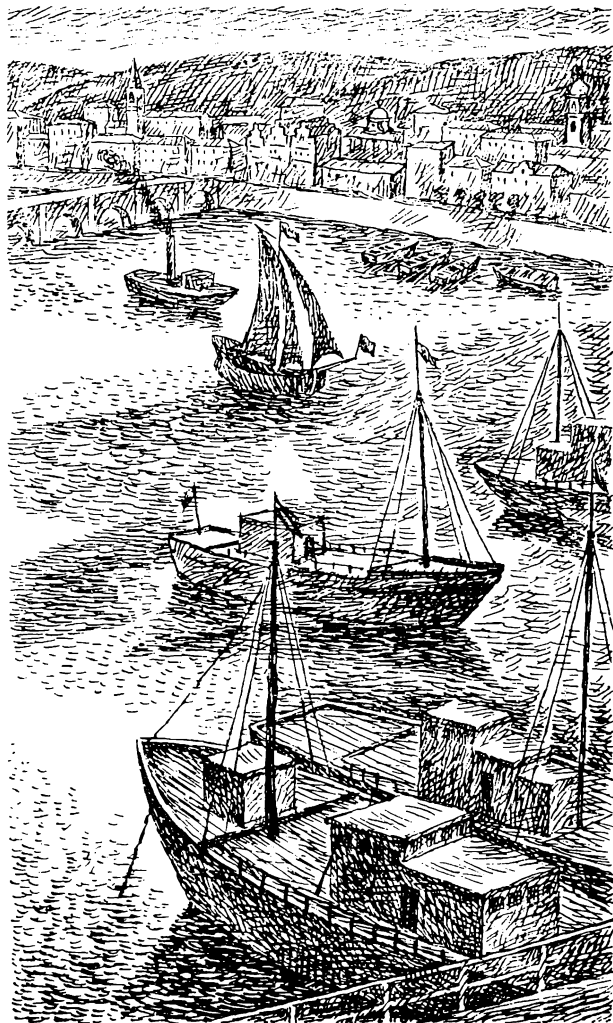
Він писав і бачив, як біжить йому назустріч, задихаючись од радості, дівчина з зеленими сьайними очима. Вона обіймає його за шию й припадає гарячою щокою до його сивої неголеної щоки. «Спасибі»,— каже вона, сама ще не знаючи, за віщо вона дякує йому.

«Ти наче сонце,— каже їй Гріг.— Мов ніжний вітер, мов світання. В тебе на серці розцвіла біла квітка й сповнила все твоє єство духом весни. Я бачив життя. Хоч би що тобі говорили про нього — завжди вір, що воно чудове і прекрасне. Я старий, але я віддав молоді життя, працю, талант. Віддав усе без вороття. Тому я, може, навіть щасливіший за тебе, Дагні.

Ти — біла ніч з її загадковим світлом. Ти — щастя. Ти — полиск зорі. Від голосу твого тремить серце.

Хай буде благословенне все, що оточує тебе, що торкається до тебе і до чого торкнешся ти, що тебе тішить і змушує замислитись».

Гріг думав так і грав про все, що думав. Він мав підозру, що його підслухують. Він навіть здогадувався, хто це робить. То були синиці на





дереві, гультяї-матроси з порту, праля з сусіднього будинку, цвіркун, сніг, що падав з навислого неба, і Попелюшка в латаному платтячку.

Кожен слухав по-своєму.

Синиці хвилювались. Як вони не вертілись, їхня тріскотня не могла заглушити рояля.

П'яненко матроси сідали на східцях будинку й слухали, схлипуючи. Праля розгинала спину, витирала долонею почервонілі очі й похитувала головою. Цвіркун вилазив зі шпарини в кахляній грубці й підглядав у щілину за Грігом.

Сніг, падаючи, спинявся й зависав у повітрі, щоб послухати дзвін, що линув струмками з дому. А Попелюшка, дивилась, усміхаючись, на підлогу. Біля її босих ніг стояли кришталеві черевички. Вони бряжчали, дотикаючись один до одного, у відповідь на акорди, що линули з кімнати Гріга.

Цих слухачів Гріг цинив більше, ніж опатних та ввічливих одвідувачів концертів.

У вісімнадцять років Дагні скінчила школу.

З цієї нагоди батько послав її до Христіанії погостювати у своєї сестри Магди. Нехай дівчинка (батько ще мав її за дівчинку, хоча Дагні вже була стрункою дівчиною з важкими руськими косами) подивиться, як влаштовано світ, як живуть люди, і трохи розважиться.

Хто знає, що Дагні жде в майбутньому? Може, чесний і залюблений, але скупенький і нудний чоловік? Чи робота за прилавком сільської крамнички? Чи служба в одній із численних пароплавних контор у Бергені?

Магда була театральною кравчихою. Чоловік її Нільс служив у тому ж театрі перукарем.

Жили вони в кімнатці під самим дахом театру. Звідти було видно строкату від морських прапорів затоку і пам'ятник Ібсену.

Пароплави цілий день погукували у відчинені вікна. Дядечко Нільс так вивчив їх голоси, що, як він казав, без помилки знав, що гуде,— «Нордерней» із Копенгагена, «Шотландський співак» із Глазго чи «Жанна д'Арк» із Бордо.

У кімнаті в тіточки Магди було безліч театральних речей: парчі, шовку, тюлю, стрічок, мережива, старовинних фетрових капелюхів з чорним страусовим пір'ям, циганських шалей, сивих париків, ботфортів з мідними шпорами, шпаг, віял та срібних черевичків, потертих на складах. Усе це доводилось підшивати, лагодити, чистити й прасувати.

На стінах висіли малюнки, вирізані з книг та журналів: кавалери часів Людовика XIV, красуні в кринолінах, рицарі, руські жінки в сарафанах, матроси й вікінги з дубовими вінками на головах.

До кімнати треба було йти крутими сходами. Там завжди пахло фарбою й лаком позолоти.

Дагні часто ходила в театр. Це було знадливе заняття. Але після вистав Дагні довго не спало, і вона іноді навіть плакала в своїй постелі.

Налякана цим, тіточка Магда заспокоювала Дагні. Вона казала, що не можна безоглядно вірити в те, що діється на сцені. А дядечко Нільс назвав за це Магду «квочкою» й сказав, що, навпаки, в театрі треба вірити всьому. Інакше людям не потрібні були б ніякі театри. І Дагні вірила.

Та все-таки тіточка Магда домоглася, щоб для різноманітності піти на концерт.

Нільс не заперечував. «Музика,— сказав він,— це дзеркало генія».

Нільс полюбляв висловлюватись пишномовно й туманно. Про Дагні він сказав, що вона схожа на перший акорд увертюри. А в Магди, як він запевняв, була чаклунська влада над людьми. Була вона в тому, що Магда шила театральні костюми. А хто ж не знає, що людина щоразу, коли надіває новий костюм, стає інакшою. Ось так воно й виходить, що той самий актор учора був мерзенним убивцею, сьогодні став палким коханцем, завтра буде королівським блазнем, а післязавтра — народним героєм.

— Дагні,— лементувала в таких випадках тіточка Магда,— заткни вуха й не слухай цього дурного базікання! Він сам не тямить, що каже, цей філософ з горища!

Був теплий червень. Стояли білі ночі. Концерти відбувались у міському парку просто неба.

Дагні пішла на концерт разом з Магдою й Нільсом. Їй кортіло надіти єдину свою білу сукню. Але Нільс їй сказав, що вродлива дівчина має одягтися так, щоб вирізнитися з усього довколишнього. Загалом затяжна його промова зводилась до того, що в білі ночі слід неодмінно бути в чорному, і, навпаки, в темні — сяяти білістю сукні.

Подолати Нільса в суперечці не було змоги, і Дагні вбралась у чорну сукню з м'якого, як шовк, оксамиту. Цю сукню Магда принесла з костюмерної.

Коли Дагні наділа на себе цю сукню, Магда згодилась, що Нільс, либонь, правду казав,— ні-

що так не відтіняло строгої блідості Дагниного обличчя і її довгих, з виблиском старого золота кіс, як цей чарівний оксамит.

— Поглянь-но, Магдо,— мовив стиха дядечко Нільс,— Дагні така гарна, мовби йде на перше побачення.

— Саме так! — відмовила Магда.— Та чомусь я не бачила біля себе несамовитого красеня, коли ти прийшов на перше побачення зі мною. Ти в мене просто базікало.

І Магда поцілувала дядечка Нільса в голову.

Концерт почався після звичайного вечірнього пострілу зі старої гармати в порту. Постріл відзначав захід сонця.

Хоч уже й зайшов вечір, але ні диригент, ні оркестранти не вмикали лампочок пад пультами. Вечір був такий ясний, що ліхтарі, які сяяли поміж галузками лип, було засвічепо лише для того, щоб надати концертіві пишності.

Дагні вперше слухала симфонічну музику. Вона діяла на неї дуже дивно. Всі переливи й громи оркестру будили в Дагні безліч картин, схожих на сни.

Потім вона стрепенулася й підвела очі. Їй причулось, ніби худорлявий чоловік у фрак, котрий оголошував програму концерту, пазвав її ім'я?

— Це ти мене кликав, Нільс? — спитала Дагні дядечка Нільса, зиркнула па нього й зразу ж насупилась.

Дядечко Нільс дивився на Дагні чи то з жахом, чи то в захваті. Так само ж дивилась на неї, приклавши до рота хустипку, тітонька Магда.

— Що сталося? — спитала Дагні.

Магда схопила її за руку й прошепотіла:

— Слухай!

Тоді Дагні почула, як чоловік у ффраку сказав:

— Слухачі з останніх рядів просять мене повторити. Отже, зараз виконають славнозвісну музичну п'єсу Едварда Гріга, присвячену дочці лісника Хагерупа Педерсена Дагні Педерсен з нагоди її вісімнадцятиліття.

Дагні зітхнула так глибоко, аж їй заболіло в грудях. Вона хотіла стримати цим зітханням сльози, що підступили до горла, але це не могло. Дагні схилилась і затулила обличчя долонями.

Попервах вона нічого не чула. В душі її шаліла буря. Потім вона нарешті почула, як рановранці співає сопілка й, одвічаючи їй сотнями голосів, легко стрепенувшись, відгукується струнний оркестр.

Мелодія росла, здіймалась, бушувала, як вітер, ринула по верховіттю дерев, зривала листя, хитала траву, хльоскала в обличчя студеними бризками. Дагні відчула рух повітря, що йшов од музики, і змусила себе заспокоїти.

Так! Це був її ліс, її вітчизна! Її гори, пісні дудариків, шум її моря!

Скляні кораблі пінили воду. Вітер сурмив у їхніх снастях. Цей звук непомітно переходив у передзвін лісових дзвіночків, у свистіння птиць, що кружляли в повітрі, в аукання дітей, в пісню про дівчинку — у її вікно коханий кинув на світанку жменю піску. Дагні чула цю пісню у себе в горах.

То, виходить, це був він! Той сивий чоловік, що допоміг їй донести додому кошика з ялиновими шишками. Це був Едвард Гріг, чарівник

і великий музика! І вона докоряла йому, що він не вмів швидко працювати.

Так ось той дарунок, що його він обіцяв їй через десять років!

Дагні плакала, не криючись, сльозами вдячності. Тимчасом музика заповнила весь простір між землею й хмарами, що звисли над містом. Од мелодійних хвиль по хмарах пішли жмури. Крізь них мерехтіли зірки.

Музика вже не співала. Вона кликала. Кликкала за собою в ту країну, де ніякі прикrostі не могли остудити кохання, де ніхто не уймає одне одному щастя, де сонце жахтить, мов корона в косах казкової доброї чарівниці.

У напливі звуків раптом забринів знайомий голос:

«Ти — щастя,— казав він.— Ти — блиск зорі!»

Музика стихла. Спочатку звільна, потім дужчаючи, заgrimіли оплески.

Дагні встала й поспішила до виходу з парку. Всі оглядались на неї. Можливо, комусь із слухачів спало на думку, що ця дівчина була тією Дагні Педерсен, якій Гріг присвятив свій безсмертний твір.

«Він помер! — думала Дагні.— Чому? Коли б можна побачити його! Коли б він з'явився тут! З яким трепетним серцем вона побігла б йому назустріч, обняла б за шию, припала б мокрою від сліз щокою до його щоки й сказала б тільки одне слово: «Спасибі!» — «За що?» — спитав би він. «Я знаю... — відповіла б Дагні.— За те, що ви не забули мене. За вашу щедрість. За те, що ви мені відкрили те прекрасне, чим повинна жити людина».

Дагні йшла безлюдними вулицями. Вона не помічала, що вслід за нею, стараючись не потрапляти перед очі, йшов Нільс, якого послала Магда. Він похитувався, немов п'яний, і щось бурмотів про диво, яке сталося у їхньому маленькому житті.

Сутінь ночі ще лежала над містом. А в шибках легкою позолотою вже відбивався холодний світанок.

Дагні вийшла до моря. Воно завмерло в глибокому сні без жодного сплеску.

Дагні стиснула руки й застогнала, ще й сама не усвідомлюючи відчуття краси цього світу, яке огорнуло все її єство.

— Слухай, життя, — тихо сказала Дагні, — я люблю тебе.

І вона засміялась, дивлячись широко відкритими очима на вогні пароплавів. Вони повільно хитались у прозорій сірій воді.

Нільс, що стояв віддалік, почув її сміх і подався додому. Тепер він був спокійний за Дагні. Тепер він знав, що її життя не пройде марно.

1954



Краса північної природи,
любов очей, моя країна!

Язиков

РИПУЧІ МОСТИНИ ¹

Будинок розсохся од старості. А може, й тому, що він стояв на поляні в бору, а від сосен ціле літо дихало жаром. Часом знімався вітер, але він не задимав навіть у прочинені вікна мезоніна. Він тільки шумів у верховітті сосен, несучи над ними пасма купчастих хмар.

Чайковському подобався цей дерев'яний будинок. У кімнатах пахтіло скипидаром та білими гвоздиками. Вони рясно цвіли на галявині перед ганком. Розкошлані, посохлі, вони не

¹ Розділ з «Повісті про ліси».

були навіть схожі на квіти, а нагадували клоччя пуху, що прилип до стебельця.

Єдине, що дратувало композитора, — це рипучі мостини. Щоб пройти від дверей до рояля, треба було переступити через п'ять хитких мостин. Якби хтось на це поглянув, мабуть, здалося б це дуже кумедним, коли вже немолодий композитор скрадався до рояля, дивлячись на мостини примруженими очима.

Слава богу, жодна з них не рипнула. Чайковський сідав за рояль і всміхався. Неприємне лишилось позаду, а зараз почнеться дивовижне і веселе: старий будинок заспіває від перших же звуків рояля. На кожну клавішу озвуться резонансом сухі крокви, двері й старенька люстра, яка вже втратила чимало кришталин, схожих на дубове листя.

Найпростіша музична тема бриніла в цім будинку як симфонія.

«Чудова оркестровка!» — подумав Чайковський, зачарований співучістю деревини.

Віднедавна Чайковському стало здаватися, що будинок зранку жде, коли композитор, випивши кави, сяде за рояль. Будинок сумував без звуків.

Іноді, прокидаючись уночі, Чайковський чув, як, потріскуючи, проспівав то одна, то друга мостина, немов згадавши його денну музику і вихопивши з неї улюблений звук. Це нагадувало й оркестр перед увертюрою, коли оркестранти настроюють інструменти. То тут, то там — то на горіщі, то в маленькому залі, то в заклоному передпокої — хтось торкав струну. Чайковський крізь сон вчував мелодію, але, прокинувшись вранці, забував її. Він напружував пам'ять і зітхав: який жаль, що нічне звучання

дерев'яного будинку не можна зараз повторити! Програти пехитру пісню пересохлої деревини, шибок, з яких обсіпалась замазка, вітру, що стукав гілкою по даху.

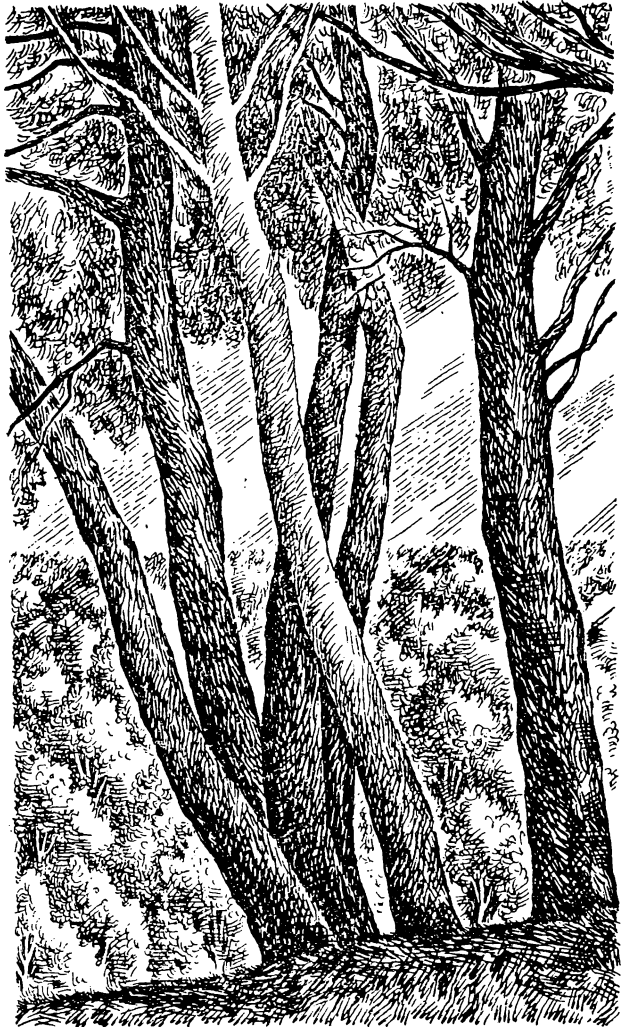
Прислухаючись до нічних звуків, він думав, що ось уже минає життя, а ще нічого до пуття він так і не зробив. Все написане — лише вправу, невелика данина своєму народові, друзям, улюбленому поетові Олександру Сергійовичу Пушкіну. Але жодного разу йому не пощастило передати той тремкий захват, що виникає в спогляданні райдуги, в перегукуванні сільських дівчат у хащах, від простих виявів довколишнього життя.

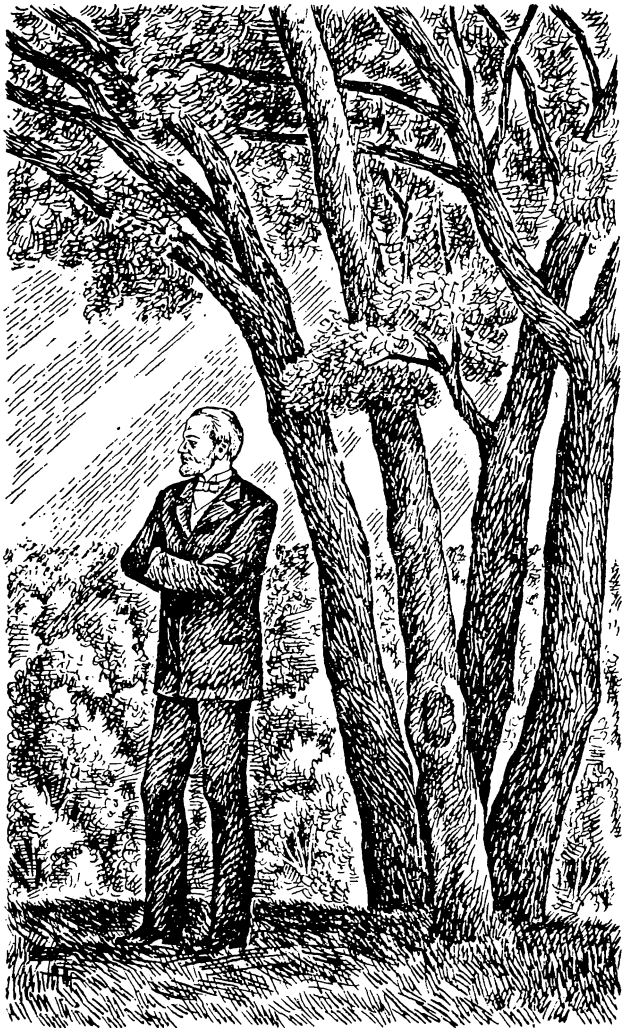
Чим простіше було те, що він бачив, тим трудніше воно лягало на музику. Як передати хоча б те, що сталося вчора, коли він сховався від зливи в господі об'їждчика Тихона! До хати вбігла Феня, Тихонова дочка, дівчинка років п'ятнадцяти. З її волосся спадали дощові краплини. Дві краплі повисли на мочках маленьких вушок. З-за хмари вигулькнуло сонце, і краплі на її вушках заблискотіли, мов діамантові сержки.

Чайковський милувався дівчинкою. Але Феня струсила краплі, все зникло, і він зрозумів, що ніякою музикою не зможе передати чару цих скороминущих крапель.

А Фет оспівував у своїх віршах: «Лиш твій, поете, лет і слів крилатий звук хапає на льоту, вкарбовує умить і марення душі, і трав пєясний запах...»

Ні, очевидно, це йому не дано. Він ніколи не дожидав натхнення. Він працював, як наймит, як віл, і натхнення виникало в праці.





Мабуть, найбільше бриніли для нього ліси, той будинок у бору, де він гостював цього літа, просіки, чагарники, забуті дороги — у їхніх коліях, повних води, відбивався в присмерку серп місяця, — це чудове повітря і завжди трохи печальне призахідне сонце.

Він не проміняє ці туманні заграви ні на яке позолочене надвечірнє сонце Парижа. Він цілком віддав своє серце Росії — її лісам і селам, околицям, стежкам і пісням. Але дедалі його все більше бентежить неспромога передати поезію своєї країни. Він мусить осягнути це. Треба тільки не щадити себе.

На щастя, в житті видаються чудові дні — ось такі, як сьогодні. Він прокинувся дуже рано і кілька хвилини лежав педвижно, прислухаючись до голосів лісових жайворопків. Навіть не дивлячись у вікно, він знав, що в лісі стелилися росяні тіні.

На ближній сосні кувала зозуля. Він встав, ступив до вікна, закурив цигарку.

Будинок стояв на пагорбі. Ліс збігав униз, у веселу далечінь, де лежало серед чагарів озеро. Там у нього було улюблене місце — воно називалося Рудим Яром.

Сама дорога до Яру завше будила неспокій. Бувало, взимку, у вогких стінах готелю в Римі, він прокидався серед ночі й крок за кроком згадував цю дорогу: спершу просікою, де коло пеньків цвіте рожевий івап-чай, потім березовим грибним дрібноліссям, далі через поламаний місток над зарослою річкою і по узвозу — вгору, в корабельний бір.

Він згадував дорогу, і в нього тяжко калатало серце. Цей шмат землі здавався йому найкращим взірцем російської природи.

Він покликав слугу, щоб мерщій умитися, випити кави й податися на Рудий Яр. Він знав, що сьогодні, побувши там, він повернеться — і давно скута у глибині душі лірична сила цієї лісової сторони хлюпне через вінце й рине потоками звуків. А через рік він сам дивуватиметься з того, що написав.

Так і сталося.

Він довго простояв на обриві Рудого Яру. Зарості липи й бруслини ронили росу. Було так багато вологого блиску навколо, що Чайковський мимоволі примружив очі.

А найдужче в цей день композитора вразило світло. Він поринав у нього, бачив нові промені, які спадали на знайомі ліси. Як він досі не помічав цього?

З неба світло струміло прямими потоками, що в них опуклим та кучерявим видавалось верховіття лісу, видне згорі, з кучі.

На узлісся падало косе проміння, і стовбури сосен, що стояли край дороги, були золотаві, як буває тонка соснова дощечка, освітлена ззаду свічкою. І напрочуд того ранку гострим оком він помітив, що соснові стовбури теж кидають світло на підлісок і на траву — дуже кволе світло; але таке ж золоте і рожеве.

І, нарешті, він побачив сьогодні, як зарості верби й вільшини над озером були осяяні знизу блакитним відблиском води.

Знайому сторону приголубило світло, проїняло її до останньої билинки. Розмаїтість і сила освітлення ввергли Чайковського в той стан, коли здається, що от-от станеться щось незвичайне, схоже на диво. Він бував у такому стані й раніш. Його не можна було втрачати. Треба було зразу ж повернутись додому, сісти за рояль



і хутчіш записати все на аркушах лінованого паперу.

Чайковський поспішав додому. На галявині височіла крислата сосна. Він прозвав її «маяком». Сосна тихо шуміла, хоч вітру й не було. Він, не спиняючись, торкнувся рукою її теплої кори.

Дома він звелів служникові нікого не пускати, пройшов у маленький зал, замкнув рипучі двері й сів до рояля.

Він грав. Заспів до теми здавався туманним і складним. Композитор прагнув ясності мелодії — такої, щоб вона була зрозуміла, мила й Фені, й навіть старому Василеві, буркотливому лісникові з сусідньої поміщицької садиби.

Він грав, не знаючи, що Феня принесла йому горнятко суниць, що сидить вона собі на ганку, міцно тримаючи засмаглими пальцями кінці білої хустки і, роззявивши рота, слухає. Трохи згодом придибав Василь, сів біля Фені, відмовився од міської папіроски, яку йому запропонував слуга, і скрутив собі з махорки.

— Грає? — спитав, подимівши цигаркою, Василь. — Припинити, кажеш, не можна?

— Ніяк не можна! — відмовив слуга і всміхнувся на лісникову темноту. — Він музику складає. Це, Василю Юхимовичу, святе діло.

— Діло, звичайно, святе, — погодився Василь. — А ти все-таки сказав би йому.

— І не просіть. Треба ж розуміти.

— А ми що ж, не розуміємо? — розсердився Василь. — Ти, брат, стережи, та знай міру. Моя справа, якщо вдуматися, важливіша за цей рояль.

— Ой! — зітхнула Феня і ще тугіш затягла кінці хустки. — Цілий день слухала б!

Очі в неї були сірі, незвичайні, в них вигравали брунатні іскорки.

— От,— сказав з докором слуга,— дівчисько босоного, і те розуміє! А ти протестуєш! Глузду в тебе нема. Та ще й невідомо, у якій справі ти прийшов.

— Я не в трактир прийшов,— відповів Василь дражливо.— У трактирі зустрінемося — будемо лаятись, сваритись до ранку. Я до Петра Ілліча попросити поради прийшов.

Він скинув шапку, почухав сірий чуб, потім насунув шапку на лоба й сказав:

— Чули, мабуть? Поміщик мій не витримав, охляв. Весь ліс продав.

— Та ну!

— От тобі й ну! Ну та ну, почепи язик на сосну!

— Чого присікався? — образився слуга.— А то й відповісти можу.

— Жилетку носиш бархатну,— пробурмотів Василь,— з кишеньками. А що в них класти, невідомо. Цукерки для дівчат? Чи посовичка ввіткнути й піти похизуватися попід вікнами? Ти, виявляється, блудний син. Ось хто ти!

Феня пирснула. Слуга мовчав, але дивився на Василя з презирством.

— Отож бо! — сказав Василь.— Розуміти треба, де правда, а де беззаконня. Ліс поміщик процвиндрив. Борги заплатити не вистачить.

— Кому продав?

— Харківському купцю Трощенку. Принесла його сюди, за тисячі верст, нечиста сила з Харкова!.. Чув про такого?

— Купців багато,— непевно відповів слуга.— Якби він був московський... та ще першої гільдії...

— Надивився я на купців за своє життя яких хочеш гільдій. Таких бовдурів бачив, що не доведи боже! А цей — на вигляд пристойний пан. В золотих окулярах, і борідка сивенька, гребінчиком розчесана. Чиста борідка. Відставний штабс-капітан. А схожий на церковного старосту. В чесучевому піджаку ходить. А в очі, брат, не дивись — там порожньо. Як у могилі. Приїхав з ним прикажчик, все хвалиться: «Мій, каже, вовкодав винищив ліс по всій Харківській і Курській губерніях. Геть чисто вирубав. Він, каже, ліси плюндрує — на насіння нічого не залишить. На лісах великі капітали нажив». Думали, звісно, що бреше прикажчик. Вони грошовитим людям догоджають; їм збрехати чи чоловіка роззути-роздягти — це вони залюбки. А насправді вийшло, що не бреше прикажчик. Купив Трощенко ліс, ще сорочку не встиг чисту надіти, а пригнав уже лісорубів і пильщиків. З завтрашнього дня ліс будуть валяти. Все, кажуть, звелів пустити під сокиру, до останньої осики. Отак-то!

— Серйозний чоловік,— зауважив слуга.

— Ха-азяїн! — сердито викрикнув Василь.— Шия в нього з самих маслаків, у анахтемського!

— А тобі що? Чи твоя біда? Що велять, те й роби. Тільки встигай шапку скидати.

— Служиш ти в доброго пана,— роздумливо сказав Василь,— а душа в тебе як гнилий горіх. Розлуциш — а в ньому замість ядра білий черв'як. Коли б я був твоїм паном, то неодмінно вигнав би тебе. В шию! Як у тебе язик повертається про таке питати,— чи моє діло! Та мене з двадцяти років до цього лісу приставили.

Я його викохував, плекав. Як жінка дитину не викохує.

— Он як! — насмішкувато сказав слуга.

— «Он як!» — перекривив його Василь.— А тепер що? Розбій?! Я ще мушу й дерева на смерть позначати. Ні, брат, совість у мене не паперова. Мене не купиш. Тепер одна дорога — скаржитись.

— Кому? — спитав слуга і випустив тютюновий дим з ніздрів.— Царю Гороху?

— Як це кому? Губернаторові. Земству. А не допоможе — в суд! Дійти до сената.

— Буде сенат з таким ділом морочитись!

— А не буде — то до царя-імператора!

— Ну, а як цар не допоможе?

— Тоді всією громадою стати і стояти. Стіною. Не допустимо, мовляв, розбою. Іди, звідки прийшов.

— Мрії! — зітхнув слуга і затоптав цигарку.— З такими словами ти краще до Петра Ілліча не підступай.

— Це ми ще побачимо!

— Ну й сиди, дожидайся! — розсердився слуга.— Тільки знай, коли він почне грати, то й до ночі не вийде.

— А може, й вийде! Ти мене не лякай. Я, брат, не з полохливих.

Слуга взяв у Фені горнятко з суницями і зайшов у дім. Феня ще довго сиділа зажурена, дивилась перед собою здивованими очима. Потім тихенько підвелась і, озираючись, пішла собі по дорозі. А Василь курив, шкріб собі груди, чекав. Сонце вже стало на вечірньому пружі, від сосен стелились довгі тіні, а музика не стихала.

«Чаклує! — подумав Василь, підвів голову, прислухався.— Господи, та це ж ніби знайоме!

Невже наше, селянське?» «Среди долины ровныя». Ні, не те. А схоже! Може, то пастухи заграли на луках, скликаючи надвечір череду? А може, солов'ї вшкварили зразу, наче змовились, в ближніх чагарях? Ех, старість! А душа, видно, пручається. Душа пам'ятає молодість. З молодістю людині розставатися страх як не хочеться. Не з руки розставатися!»

Коли вікна спаленіли багрянцем вечерового сонця, музика урвалася. Кілька хвилин було тихо. Потім рипнули двері. Чайковський вийшов на ганок, витяг з шкіряного портсигара папіросу. Він був блідий, руки йому тремтіли.

Василь підвівся, ступив до Чайковського, став на коліна, скинув злинялий картуз, схлипнув.

— Ти чого це? — швидко спитав Чайковський і схопив Василя за плече.— Встань! Що з тобою, Василю?

— Рятуй! — прохрипів Василь і насилу піднявся, спираючись рукою на сходишки ганку.— Силоньки немає! Криком кричав би, та ніхто не озветься. Допоможи, Петре Іллічу, не допусти розбою!

Василь приклав до очей рукав запряної синьої сорочки. Він довго не міг нічого сказати, сякався, а коли, нарешті, розповів усе як є, то навіть сам сторопів: ніколи він не бачив Петра Ілліча таким розгніваним.

Обличчя Чайковського взялося червоними плямами. Обернувшись до будинку, він звелів:

— Коней!

На ганок вискочив переляканий слуга:

— Кликали, Петре Іллічу?

— Коней! Звели запрягати.

— А куди ж їхати?

— До губернатора.

Чайковський ледве пам'ятав цю пічну поїзду. Коляску підкидало на корневищах. Коні схрапували, лякалися. З неба падали зорі. Холодом дихало в обличчя з заболочених чагарів.

Іноді дорога проходила через такі густі зарості ліщини, що треба було сидіти зігнувшись, щоб не шмагали гілки по обличчю. Нарешті ліс кінчився, дорога побігла вниз, на просторі луки. Кучер гикнув, і коні пішли чвалом.

«Чи встигну? — думав Чайковський. — Що ж, розбуджу. Завтра почне валяти ліс. Яка ж це підлість!»

З губернатором він якось познайомився на благодійному концерті в губернському місті. Здається, огрядний чоловік в тісному сюртуці, з набряклими, хворими повіками. Ходили чутки, що губернатор — ліберал.

Ось і місто. Колеса заторохтіли по мосту, полічили всі його колодки, потім покотили по м'якій куряві. У вікнах, мов у церквах, поблискували кіоти. Темніли кам'яні лабази. Проїхали мимо каланчі, мимо саду за високою огорожею. Коляска спинилась коло білого будинку з облупленими колонами.

З саду було чути голоси, сміх, удари дерев'яних молотків. Там, мабуть, грали при ліхтарях у крокет. Отже, в домі була молодь. Це заспокоїло Чайковського. Він повірив у те, що йому пощастить перекопати губернатора. Хоч який би був губернатор сухий та чиновний, йому буде соромно перед своєю молоддю відмовити Чайковському в такому справедливому ділі.

Покоївка в ситцевому, цупко накрохмаленому платті провела Чайковського на веранду, де губернатор пив чай. Він був удівцем, і чай на-

ливала немолода економка з ображеною міною на обличчі.

Губернатор важко підвівся, ступив крок назустріч. На ньому була біла повкова косоворотка з розстебнутим коміром. Він попросив пробачення, поглядаючи на Чайковського припухлими очима.

Стук крокетних молотків у саду припинився. Мабуть, молодь впізнала Чайковського й перестала грати. Та й трудно було його не впізнати — елегантного, сивуватого, з сірими уважними очима, знайомими по портретах. А коли він, злегка вклонившись, прийняв од економки склянку чаю, молодь побачила його руку — топку, але сильну руку музиканта. На багатьох портретах він спирався на цю руку.

— Діюче законоположення, — неквапливо говорив губернатор, вичавлюючи ложечкою в склянці чаю скибочку лимона, — не дають мені змоги, Петре Іллічу, будь-що вчинити. Рубати ліс Трощенкові дозволено на підставі відповідних інструкцій. Пан Трощенко хазяїн своєї вигоди. Приватна власність, нічого не вдієш!

Губернатор вичавив лимон і витяг його ложечкою з склянки.

— А що ви вважаєте у вчинках Троценка злочинним? — спитав він лагідно.

Чайковський мовчав. Що він міг сказати цій людині? Що винищення лісів спустошить його країну? Губернатор, може й зрозуміє, але, зважаючи на закони й примітки до них, зразу ж лагідно заперечить мені. Що ж йому сказати? Про сплюндровану красу землі? Про своє вбите натхнення? Про могутній вплив лісів на стан людини? Що сказати? «Ми тим і прекрасні, що виплекали й вигодували силу свого народу в

злагоді з цією чудовою природою»? А може, просто сказати, що йому до болю шкода цих лісів, їхньої свіжості, шелесту, сонячного світла на галявинах?

Чайковський мовчав.

— Звісна річ, — сказав губернатор і звів брови, ніби про щось роздумуючи, — винищення лісу — неподобство. Але я безсилий допомогти. Радий би, та не можу, Петре Іллічу. Поділяю ваше обурення. Але вимога артистичної натури не завжди гармоніює з комерційним інтересом.

Чайковський підвівся, попрощався і попрямував до дверей. Губернатор поспішав за ним.

Над крокетним майданчиком звисали з гілок ліхтарі. Двоє дівчат і юнкер стояли в саду з крокетними молотками в руках і мовчки дивилися вслід Чайковському.

Назад їхали повагом. Часом кучер засинав, голова його метлялася, мов у п'яного, поки не підкидало коляску на вибоїні. Тоді кучер прокидався, гримав на коней: «Но, ледарі!» — і совався на козлах. Коні якусь хвилю йшли швидко, а потім знов тюпали поволеньки, форкали, блимали на темну траву обабіч дороги.

Чайковський курив, відкинувшись на спинку оббитого шкірою сидіння, піднявши комір пальта. Що робити? Єдиний вихід: перекупити в Трощенка ліс утридорога. Але де взяти грошей? Може, послати завтра телеграму своєму видавцеві Юргенсону? Хай роздобуде грошей де завгодно. Під заклад його творів, опер, романсів... Так собі поклавши, Чайковський заспокоївся.

— Не жени, Іване, бога ради! — сказав Чайковський, хоч кучер коней не поганяв.

Чайковському хотілося їхати довго, цілу ніч, — у дрімоті, легкій, невизначній, уявляти,

немов їде він по цій темній рівнині до друзів, де його ждуть визнання, щастя. Він часом засинав,— на хвилю чи на дві, і тоді йому вчувалося, що тепла рука затуляє йому очі і хтось питає: «Угадай лишень, хто це?»

...Чайковський прокинувся. Коляска стояла на березі річки. Темніли чагарі. Кучер зліз на землю, і, поправивши пужалном упряж на конях, сказав:

— Пором на тому березі. Сплять, мабуть, на перевозі. Може, погукати? — Він підійшов до самої води, трохи постояв, стиха покликав: — Перев-озу!

Ніхто не відповів. Кучер переждав, знову гукнув. На тому березі блиснув вогник. Хтось ішов з цигаркою. Пором, поскрипуючи, рушив.

Коли пором підійшов, Чайковський скочив з коляски. Кучер обережно звів коней на дощатий поміст. Потім довго шарудів канат, кучер тихо балакав з перевізником. Від близького лісу дихало теплом.

На душі наче полегшало! Він врятує цей клапоть землі. Він до нього прикипів душею. Ці ліси бриніли в його роздумах, у музиці, яка народжувалась в глибинах його ества, в найпотемніші хвилини буття. А їх було не так уже й багато, цих хвилин.

Коли б його спитали, як він написав славнозвісні свої твори, він міг би відповісти одне: «Чесно кажучи, не знаю». Він часом говорив про свою музику як про поденну роботу, але знав, що це не так. І говорив він про неї як про щось буденне лиш тому, що сам не міг збагнути, як це відбувається.

Недавно в Петербурзі один студент спитав, в чому таємниця його музичного генія. Студент

так і сказав: «генія». Чайковський спалахнув, почервонів — він не міг прийняти аж такого високого слова — і різко відповів: «В чому таємниця? В роботі. І ніякої таємниці взагалі немає. Я сідаю за рояль, як швець сідає шити чоботи».

Студент пішов прикро вражений. Тоді Чайковському зопалу здалося, що він правий. А зараз, у цю темну ніч, слухаючи, як вода капле з колодки порома, він подумав, що творити — не так уже й просто. Це приходить несподівано, як у забутих віршах: «О хвилі мрій, несіть в життя незнане, відчути дух квітучих берегів...» Вітер з квітучих берегів! У нього защеміло серце. Які несподіванки криє в собі життя! І як добре, що ми не знаємо, коли воно їх тобі явить — чи тут, на поромі, чи в димному блиску театрального залу, чи під молоденькою сосною, де гойдається в легкому вітровінні конвалія, чи в сяянні жіночих очей, ласкавих і допитливих.

Як добре знати, що в єднанні з оцими лісами, в тиші й супокі він скіпчить розпочату вчора симфонію й присвятить її... кому? Тому молодому, лагідному собратові, колишньому земському лікареві, чиї оповідання він читає й перечитує вечорами: Антону Чехову. Нехай гніваються музиканти. Він стомився від їхньої бундючної солідності й непевних похвал.

Коли переправились, Чайковський, сідаючи в коляску, сказав кучерові:

— До садиби Липецького. Там цей купець зупинився... як його... Трощенко?

— Так, мабуть, там. Ранувато приїдемо, Петре Іллічу. Ледь-ледь почне розвиднятися.

— Дарма. Мені потрібно його перехопити раніш.

В садибі Чайковський Трощенко не застав.

Уже світало. Подвір'я садиби, де спинився Трощенко, заросло лопухами. Між лопухами бігав по іржавому дроту охриплий пес. Морда в нього була в реп'яхах, і пес, трохи погавкавши, заходився терти морду лапою, віддираючи реп'яхи.

На ганок вийшов кривоногий, рудий, кучерявий чолов'яга. Від нього тхнуло цибулею. Рудий байдуже блимнув на коляску, на Чайковського й сказав, що Трощенко тільки-но виїхав на порубку.

— А навіщо ж він вам потрібен? — невдоволено спитав рудий. — Я їхній управитель.

Чайковський не відповів, торкнув спину кучера. Коні з місця взяли риссю. Рудий поглянув услід колясці, смачно сплюнув:

— Дворяни! Розмовляти гребують. Багато ми таких пустили по світу з порожніми кишеньками!

По дорозі обігнали лісорубів. Вони йшли з сокирами, з синюватими пилками, що гнулися на плечах. Лісоруби попросили закурити й сказали, що Трощенко тут недалечко, на п'ятому кварталі.

Коло п'ятого кварталу Чайковський спинив коляску, вийшов і подався у той бік, де було чути голоси.

Трощенко, в чоботях і в цупкому капелюсі з люфти, прозvanім «здрастуй і прощай», з козирками — спереду і ззаду, — ходив по лісу і робив сокирою помітки на соснах.

Чайковський підійшов, назвав себе. Трощенко спитав:

— Чим можу служити?

Чайковський коротко виклав своє прохання — перепродати йому на пні увесь цей ліс.

— Хочете округлити володіння? — ласкаво спитав Трощенко. — Цьому лісові ціни немає. Чуєте? — Трощенко вдарив обухом сокири по сосні. — Співає деревина! А про ваше діло треба подумати. Для мене це несподіванка. Все, як самі розумієте, в ціні. За свою ціну я вам віддати не можу. Вигоди нема. До того ж витрат багато. Самих лісорубів привезти та прогодувати коштує скільки! Та й начальство нам, лісопромисловцям, недешево обходиться. Начальство як магніт — золото притягає.

— Назвіть вашу ціну. Торгуватись наміру не маю. Якщо ціна буде божеська...

— Куди вам торгуватись! Ви людина високих сфер життя. Я вам ціну скажу... — Трощенко помовчав. — Десять тисяч буде, гадаю, в самий раз ціна.

— А за скільки ви купили цей ліс?

— Це справа інша. Моє добро — моя й ціна.

— Гаразд! — сказав Чайковський і відчув холодок під серцем, немов поставив на карту все своє життя. — Я згоден.

— Щось надто швидко погоджуєтесь, — мовив Трощенко і простяг Чайковському дерев'яний портсигар. — Прошу!

— Спасибі. Щойно курив.

— А гроші у вас є? — раптом грубо спитав Трощенко.

— Будуть.

— Царство боже теж буде. Коли ми помремо. Я про живі гроші питаю.

— Я видам вексель.

— Під що? Під оцю садибку? Та їй дві тисячі — красна ціна!

— Це садиба не моя. Вексель я видам під свої твори.

— Так! — вигукнув Трощенко й закурив.— Під музику!.. Її послухати, звісна річ, приємно. Послухав — пішов, а сліду ж немає!

— Він простяг Чайковському долоню й поскріб по ній скарлюченими пальцями.— Химерна річ. Сьогодні вона, може, і в ціні, а завтра — дим! Векселі я, пробачте, не беру. Тільки грошима.

— Грошей у мене зараз немає.

— Як нема то й дарма! І, крім того, про ціну в нас була з вами досить приблизна розмова.

— Тобто як? Ви ж назвали ціну!

— Ще треба оглянути. Ліс оглянути. Посправжньому його оцінити. Та, видно, й несерйозне це діло. Хто ж так домовляється — на ходу!.. Ні! — сказав він різко.— Марна розмова! Коли б ви завтра виклали мені п'ятнадцять тисяч, тоді б я відступився.

— Та ви що,— сказав Чайковський, і обличчя його взялося червоними плямами,— при своєму розумі?

— Мій розум завжди при мені. Я не в емпіреях живу.

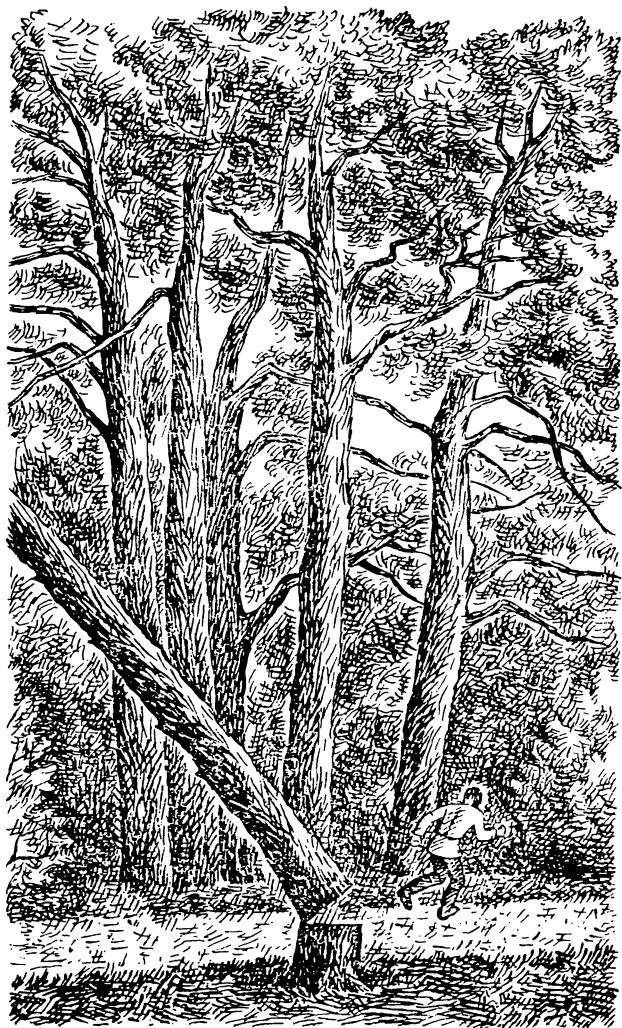
— Ви просто маклак!

— Тоді нема чого з маклаком і розмовляти! — зло сказав Трощенко.— Жили маклаками й помремо маклаками, зате в честі, в достатку. У нас не благородством шуби підшиті. Честь маю кланятись!

Він трохи підняв капелюха і поспішив углиб лісу.

«Завжди я так! — подумав Чайковський.—





Спалахну, наговорю чого не слід і попсую діло».

Він поїхав додому, намагаючись не прислухатись до цюкання сокир у лісі.

Дорога йшла через поляну, де росла сосна «маяк». Коні винесли коляску до дерев. Хтось попереду застережливо закричав. Кучер з ходу осадив коней.

Чайковський встав, схопився за плече кучера. Від підніжжя сосни, зігнувшись, мов злодії, розбігались лісоруби.

Раптом сосна, від коріння до верховіття, здригнулася й застогнала. Чайковський чув цей стогін. Верховіття сосни гойднулося, дерево стало поволі хилитися на дорогу і раптом упало, крушачи сусідні сосни, ламаючи берези. Важко гупнувши, сосна вдарилась об землю, затріпотіла всією глицею й завмерла. Коні, хропучи, подалися назад.

Це була мить, одна лише страшна мить смерті могутнього дерева, яке жило тут двісті років. Чайковський зціпив зуби.

Вершина сосни завалила дорогу. Проїхати було ніяк.

— Доведеться повертатись на шлях, Петре Іллічу,— сказав кучер.

— Ти їдь! Я пішки піду.

— Ех, йолопи! — зітхнув кучер, підбираючи віжки.— Рубати й то по-людськи не вміють. Хіба це діло — валити спершу великі дерева, а малі крушити на тріски? Ти спочатку мале повали, тоді велике на просторі ляже, збитку не дасть...

Чайковський ступив до верховіття поваленої сосни. Вона лежала купою соковитої й темної глиці. На глиці ще тріпотів блиск, притаманий тим угорі просторам, де глиця щойно бриніла

під вітром. Зламане товсте гілляччя, вкрите прозорою жовтавою плівкою, було повне смоли. Від її пахощів дерло в горлі.

Тут же валялись обламані сосною галузки беріз. Чайковський згадав, як берези намагались утримати сосну, прийняти її на свої гнучкі стовбури, щоб пом'якшити смертне падіння,— круг нього далеко задвигтіла земля.

Він швидко пішов додому. То праворуч, то ліворуч, то позаду чути було, як падали стовбури дерев. І все так само стугоніла земля. Птахи метались над порубкою. Навіть хмари, здавалось, прискорили свій плин у байдужній до всього небесній синяві.

Чайковський пішов швидше. Він майже біг.

— Підлість! — бурмотів він. — Мерзота страшна! Хто дав право людині калічити й створити землю заради того, щоб якийсь Троценко ночами слинив асигнації? Є речі, які не можна оцінити ні карбованцями, ні мільярдами карбованців. Невже так трудно зрозуміти там, у Петербурзі, тим многомудрим державним мужам, що могутність країни — не в самому лише матеріальному багатстві, а й в душі народу! Що ширша, вільніша ця душа, то більшої величі й сили досягає держава. А що виховує широчінь духу, як не ця чудова природа! Її треба берегти, як ми бережемо саме життя людини. Нащадки ніколи не простять нам спустошення землі, наруги над тим, що належить не тільки нам, і їм по праву. Ось вони де, «марнотратні батьки»!..

Чайковський захекався. Він уже не міг іти швидко. В грудях дзвеніла приступами млосна пустота. Після неї починало так сильно калатати серце, що удари його боляче озивалися в скро-

нях. Він подумав, що й загибель лісу і безсонна ніч зістарили його на кілька років.

Значить, тепер він уже ніколи не закінчить початої вчора симфонії. Доведеться зразу ж виїхати звідси, щоб не бачити цього варварства.

Настала хвилина розлуки з улюбленим краєм. Знайоме відчуття! Чому улюблені місця, коли з ними треба розлучатися, стають ще прекрасніші? Чому вони сяють на прощання такою красою? Ось і зараз все було незвичайним. І небо, і повітря, і волога від роси трава, і самотне павутиння в синяві.

Ще вчора він міг спинитися, спокійно споглядати, як летить павутиння й гадати, зачепиться воно за березову гілку, чи не зачепиться. А сьогодні він уже не споглядатиме. Немає спокою — значить, немає радості. Немає нічого.

Дома він звелів служникові пакувати чемодани.

Слуга пожвавішав:

— До Москви, Петре Іллічу?

— Поки що до Москви. А там буде видно.

Глянувши на щасливе обличчя слуги, він спохмурнів, пройшов до маленького залу, сів за рояль. Виходить, так! Виходить, харківський купець у рипучих чоботях, нахабний маклак, розперезавшись, безкарно спустошує землю. І розпочата симфонія вмерла, не встигнувши розквітнути. Він посміхнувся. «Не розцвів і одцвів в хмурих ранках життя...» А там, у глибині його душі, де ще вчора було стільки звуків, лишилася сама порожнеча. Якийсь гендляр вигнав його з цієї чудової сторони, підняв руку на його працю. Попереду знову мандри, самотність. Знову життя, як суцільний готель, де за все — байду-жу турботу, спокій, можливість писати свої тво-

ри — треба платити в строк і за дорогими рахунками.

Хижакі, тупиці прибрали його країну до рук. Чи ж прийде на них управа? Має прийти. Він вірив у це. Тільки коли? Хотілося дожити до днів розплати. Коли ж, нарешті, зійде над Росією «зоря принадливого щастя?» Про неї він часто думав. І він, помолоділий, радісний, швидко й легко ступає на диригентський пульти, і оркестр в п'ятсот, в тисячу, в дві тисячі інструментів візьме одним подихом перші світлі ноти його останньої симфонії.

Він одкинув кришку рояля, взяв акорд і скрикнув: одна клавіша не звучала. Очевидно, вночі лопнула струна.

Він грюкнув кришкою — дужче, ніж завжди. — Підвівся і вийшов.

А надвечір знову приплентав Василь. Будинок стояв замкнений, порожній. Василь походив круг нього, зазирнув через вікно в маленький зал, — нікогісінько! І сторожика, мабуть, зраділа, що пан поїхав і подалася в село до сина.

— Та-а-ак! — сказав Василь, присів на сходинках ганку й закурив.

Стугоніла земля: Троценко валив ліс без втоми, без упину.

«От пан хороший хотів дійти правди, але рука, мабуть, не сильна, — подумав Василь. — Відступився. Подався геть. А мені тут жити самому, в розорі».

Василь підняв голову. Хтось ішов до будинку по стежці. Вже вечоріло, і Василь спочатку не впізнав, хто ж це йде. А коли побачив, встав, обсмикнув сорочку й ступив назустріч Троценкові.

— Хазяїн тут?

— А тобі він навіщо? — глухо спитав Василь. — Чого тобі ще треба? Останній ліс хочеш скупити? Знищити під корінь?

— Ти хазяїна поклич. У мене з ним розмова, а не з тобою.

— Я хазяїн цього краю! Я! Не розумієш, анахтема? То я тобі й утовкмачити можу!

— Ти що, з глузду з'їхав?

— Іди подалі од гріха! — тихо сказав Василь і замахнувся на Троценка. Знайшовся розпорядник! Ненажера! Кровопивця!

— Ти не того... — пробурмотів Троценко. — Не дуже... Гевал!

Троценко повернувся й квапливо пішов геть. Василь кинув важкий погляд йому вслід, вилаявся, сплюнув.

За свіжою порубкою, за горою повалених сосен відкривалася тьмяна передвечірня далечінь. Над нею низько висіло багряне сонце.



МУЗИКА ВЕРДІ

Є щось напрочуд прекрасне у взаминах сміливих людей у час небезпеки та нещастя.

На броньованій палубі крейсера театр, що прибув із Москви, ставив просто неба «Травіату».

Сивовусі веслярі, згуртувавшись на старих човнах коло дощаної пристані, хрипко та виможливо гукали:

— Кому до крейсера, кому на музику? Будемо стояти край самого борту, поки не скінчиться вистава. Хвилі нема — вірте совісті! Яка ж це хвиля, товариші!

Човни безладно стукались бортами і хапливо кивали й кланялись берегові, — гойдала їх легка хвиля. Так без упину хитають головами старі візницькі шкапи.

Панував над бухтами німотний штиль, оповитий вечірнім димом. Сигнальні ліхтарі розмірено погойдувались на воді коло надбережних скель. Осіння ніч заходила дуже звільна. Вона зупинялася на кожному кроці й ніяк не могла випхати з глибоких бухт останні полиски призахідного сонця.

Коли ж на крейсері спалахнули вогні, зразу впала гомінка темрява. Вона була сповнена звуками потривоженої води — дзюрчанням, бульканням та плюскотом.

Стало чути морське сум'яття порту, квапливі вдари весел, стукіт моторів, далекі покрики стернових, зловтішне завивання сирен і сплески хвиль, що брижать затоку в усіх напрямках.

Усі ці звуки линули од берегів і пристаней до крейсера, де несподівано проспівав у оркестрі фагот. Катери мчали туди ж, полощучи у воді парадні кормові прапори.

Тетяна Солнцева мала грати Віолетту.

Вона гримувалась у каюті командира, куди електрики-червонофлотці провели стосвічкові лампи.

Вона пришилила до корсажа червону камелію й напудрила змарніле обличчя. Грати їй було трудно. В Москві вона залишила хворого брата, майже хлопчика. Він лежав у лікарні й чекав на важку операцію.

Солнцева тривожилась і тому нічого не помічала: ні міста, гомінливого від сухого листя й вітрів, ні безлічі вогнів, що сновигали по рейду з дзижчанням, мов золоті бджоли, ні чудового повітря, що сповнювало вулиці пахощами вологих скель та гіркої трави.

Операцію призначили на сьогодні на ранок, але й досі не було з Москви телеграми.

Солнцева вийшла на палубу, зашпину з боків брезентом. Грифи віолончелей попритулялись до сірих гарматних башт.

Мелодія Верді стрепенулася в тиші сталюго корабля. Сотні молодих моряків слухали, затамувавши подих, печальний голос Віолетти. Струнний грім оркестру було чути навіть по берегах довкола.

Човни гоїдались біля борту. Люди дивилися з них угору, позадиравши голови, на палубу крейсера. Перевізники старались не торохтіти веслами і, стукаючись човнами, замість звичайної сварки мовчки показували один одному кулаки.

Помічник режисера стояв за бронебаштою, як за кулісами, і хвилювався. В кишені в нього лежала телеграма на ім'я Солнцевої. Він не знав, що зробити: чи розпечатати йому самому, чи передати після вистави Солнцевій, не читаючи. Він пошепки радився з адміністратором театру.

Адміністратор вихопив йому з рук телеграму й розпечатав.

— Нічого особливого, — сказав він, пережовуючи мундштук цигарки. — Операція відкладається через тяжкий стап хворого. В антракті можете сказати їй про це.

Помічник режисера скривився й кивнув головою.

Кочегар Вася Чухов, котрий мав, як і всі кочегари, прізвисько «підземний дух», був представлений до завіси, зшитої з сигнальних прапорів.

Вася — невеличкий, кремезний і червоний од старання — не зводив очей з помічника режисера. Цей верткий, нервовий чоловік мав

просемафорити Васі рукою, коли закривати завісу.

Вася чув усю розмову біля бронебашти. Широка усмішка поволі сповзла з його обличчя.

В другому акті Солнцева вийшла на сцену аж надто квапливо. В антракті вона прочитала телеграму. В голові їй паморочилось.

Коли Альфред упав їй до ніг на коліна, вона схилилась і поцілувала його в юнацьку скроню. Тонка блакитна вена проступала па скроні, зовсім як у брата.

Солнцева ковтнула повітря й заплакала. Сльози котились їй з очей, а вона співала. Голос її тремтів. Вона бачила мутні, вологі цяти й не могла збагнути, чи це вогні рампи, чи зорі у воді, чи бліді обличчя моряків.

Тоді Вася Чухов закрив завісу, незважаючи на сердиті вигуки з-за бронебашти. Чухов уже не слухався. Обличчя його скам'яніло. На обурений шепіт помічника режисера він одмовив зловісно й коротко:

— Розмовлятимете з комапдиром корабля. Я йому доповім про все.

Палуба гриміла від оплесків. Простодушні глядачі вважали перерву в спектаклі цілком законною після такої напруженої, болісної сцени, як сльози Віолетти. Ніхто з них не відав, що сцену перепинив «підземний дух» на самому початку.

Чухов підійшов до командира корабля, що сидів у першому ряду, і тихо доповів про те, що сталося.

Командир підвівся. То був мовчазний сивий чоловік. Він бачив у своєму житті багато смертей у революційних боях, багато штормів, загибель багатьох товаришів. Він знав нещадність

боротьби й невблаганність бойових наказів. Він був самотній. Усе, що існувало до революції, розпливалося в похмурому тумані,— донецьке шахтарське селище, і сільська брудна школа, і люди тих часів, що лишили враження стомленої й розгубленої юрби. Революція перекреслила минуле твердою рукою і внесла в свідомість простоту і ясність. Йй був він відданий як боєць, як колишній шахтар і як людина точного та світлого розуму.

Командир підвівся й пройшов на сцену. Палуба все ще гриміла від гупання матроських підборів та оплесків.

За сценою командира зустрів блідий від обурення адміністратор.

— Не турбуйтеся,— сказав він квапливо.— Зараз усе налагодимо. Дрібниці! Звичайні жіночі нерви. Вона буде співати.

— Вона співати не буде,— спокійно сказав командир і подивився в очі адміністраторові.— Припиніть виставу!

Адміністратор здвигнув плечима й криво всміхнувся:

— Неможливо. Наш театр працює по-ударному. Ми не можемо через настрій акторів зривати спектаклі. І, нарешті, про що говорити? Вона заспокоїлась і вже може співати.

Командир обернувся до Солнцевої. Вона, не дивлячись йому в обличчя, кивнула головою.

— Ви бачите, вона згодна,— сказав адміністратор і жбурнув на палубу недокурок.

Ця історія починала його дратувати. Ставало незручно й соромно.

Командир побіжно глянув на недокурок, і Вася Чухов умить непомітно скинув його за борт.

— Ви — на палубі корабля нашого Червоного Флоту,— сказав командир. Його щока зі шрамом од кулі ледь помітно сіпалась.— Ви мені пробачте, але тут моя влада і тому я дозволю собі втрутитись у ваші розпорядження. Про ударну роботу ви маєте, видно, зовсім хибне уявлення. Згода актриси нічого не важить. Я припиняю спектакль. Усе. Розмовам кінець.

Командир підняв руку, і Вася Чухов розсунув завісу. Глядачі притихли.

— Червонофлотці,— сказав командир спокійно,— у артистки Солнцевої сталось нещастя в родині. Їй важко грати...

По юрбі моряків прокотився стріманий го-мін. Усі встали. Командир не встиг сказати, що спектакль відкладається до кращих часів. Це було ясно для кожного червонофлотця і без пояснень командира.

— Подати до трапу катер! — стиха наказав командир.

— Єсть, подати до трапу катер! Єсть, подати катер! — почала перегукуватись команда, поки не стихла на нижніх палубах корабля.

Через кілька хвилин командир зійшов із Солнцевою в катер. Червонофлотці допомагали Солнцевій, коли вона спускалась по трапу. Високий присадкуватий старшина обережно поклав на сидіння поруч із Солнцевою букет квітів, почервонів і вигукнув неголосно:

— Вперед до повного!

Катер вибив з-під корми водоспади вогнів та піни й помчав до пристані. В катері командир сказав:

— Я зв'язався з командуючим флотом. В швидкому поїзді на Москву вам залишили місце. Ми встигнемо. В пас є ще сорок хвилин.

Солнцева схилила голову й перебирала квіти рукою,— вона не могла говорити.

— В газетах пишуть, товаришу командир,— сказав високий старшина тихо, але так, щоб чула Солнцева,— що один московський професор робить операції серця, як горіхи лущить. Ото б до нього...

— Помовчіть, Кузьменко, — сказав командир.

За годину швидкий поїзд, ревучи й розкидаючи хмарами пару, вирвався з останнього тунелю. Вогні міста й рейду zostались за виступами стрімких скель.

Солнцева сиділа в купе, не роздягаючись, не скидаючи пальта й хустки. Вона невизначно згадала вогні вокзалу, сніг на дахах товарних вагонів, Москву, затоплену полярною ніччю, пошарпане таксі й матове світло в коридорах лікарні.

Так само невизначно вона пам'ятала братове обличчя, що всміхнувся їй з ліжка в лікарні.

— Все минулось добре,— сказав Солнцевій професор з сердитою гострою борідкою.— Все минулось якнайкраще.

Солнцева обережно поцілувала брата у вологу юнацьку скроню. На ній ледь помітно проступала тонка блакитна вена.

А через кілька годин знову була ніч, вокзал, рябий носильник, котрий насилу роздобув квитка, гуркіт залізних мостів, сніги, похмурий захід сонця в степах за Харковом і, нарешті, синій дим глибоких бухт, високе сонце і лагідне повітря приморської осені.

Солнцева кинулась до вікна,— так, крейсер синів на рейді, нікуди він не пішов! Солнцева заходилась хапливо смикати віконний ремінь.

Вона хотіла висунутись і простягти до крейсера руки, махати йому до нестями білою хустиною. Але вікно не одчинялось, і Солнцева згадала, що вже зима, що сонце світить тут, на краю південних прекрасних широт, як остання згадка про літо.

«Аби тільки наші не поїхали, аби тільки їх застати!» — думала Солнцева.

Своїх вона ще застала в приморському місті.

Через день на крейсері знов показали недограний спектакль. Коли «підземний дух» розсунув завісу і на сцену вийшла Солнцева, моряки підвелись, і грім нечуваних на рейді оплесків струсонув довколишні береги. Прості польові квіти падали до ніг Солнцевої й лягали на старовинний шовк і синій оксамит венеційських строїв. Командир стояв у першому ряду й по-дружньому всміхався.

Солнцева схилила голову. Вона відчула, як важкі сльози знов заступили світ, але це були сльози вдячності й дружби.

Вона здолала їх, підняла голову й розсміялась. І в ту ж мить зітхнув оркестр, і щемка мелодія Верді заглушила хлюпання хвиль. Солнцева зняла камелію з корсажа й кинула її на палубу. Замість камелії вона пришпилила суху, припорошену лілову квітку. Це була квітка міських околиць, котру кинув їй Вася Чухов.

Вона співала божественно. Її голос дзвенів і тужив понад бухтами. Старі рибалки сиділи на березі коло води, слухали й дивувалися з сили людської молодості.

Командир слухав і думав, що не дає ніщо такого розквіту таланту, як дружба й звичайна товариська увага.

Здавалось, Віолетта співала в своїй рідній

Венеції. Зірчастий дим клубочився над береговими скелями. Блиск вогнів сягав до самого дна бухти, аж така прозора була морська вода. Повітря струміло невидимими гарячими течіями. Обрій над морем, хоч була й ніч, світився на десятки миль, мовби починало смеркати.

Після вистави червонофлотці обступили Солнцеву, але раптом хутко й шанобливо розступились. До Солнцевої простував високий моряк з широкими золотими шевронами на рукавах — командуючий флотом.

— Я хочу подякувати вам од імені всього флоту, — сказав він. — Ви принесли нам високу радість. Ну, як там брат, видужує?

Солнцева хотіла відповісти, що не вона, а оці ось молоді, засмагли моряки — то смішливі, то серйозні, але завжди спокійні й доброзичливі, — змусили її відчути справжнє щастя. Вона подумала, що таким слухачам могли б позаздрити і Моцарт, і Бетховен, але нічого не відповіла, — вона тільки міцно, до болю, потисла руку командуючому.

Свіжий вітер дихав з моря, де в темряві та в гуркотінні бурунів блискали далекі маяки.

1935



КОРОТКІ ЗУСТРІЧІ

Пізно восени я, проїждаючи на машині по Великолуцькій і Псковській областях, бачив у лісах багато невеличких сіл. І не можу я забути село з приємною назвою Дзвони.

Стояли ці Дзвони на пагорбі, над глухим і, видно, дуже глибоким озером. Уже вечоріло. Небо враз потемніло, але у вікнах будинків ще поблискувало жовтувате холодне призахідне сонце.

Вечері того ж таки дня я приїхав до розлогого й тихого містечка Опочки. Серед міста струміла й пінилась річка Велика.

Я зупинився в опочицькому готелі. І була в мене тут коротка й цікава зустріч.

В готелі щойно скінчився ремонт, і тому все було забризкане вапном, навіть електричні лампочки під стелею.

Через годину після мого приїзду я зустрівся в передпокої готелю з невеличким сивим чоловіком у потертому пальті.

Старий цей, виявляється, знав, що я приїхав з Москви. Він зупинив мене й спитав:

— Коли востаннє ви були у Великому залі консерваторії?

Мене здивувало це запитання, але я відповів, що був місяць тому, на концерті піаніста Святослава Ріхтера.

— Річ у тім,— сказав старий,— що я закінчив Московську консерваторію. По класу композиції. Коли повернетесь до Москви, то вклоніться від мене Великому залу консерваторії і нашому славнозвісному органу. Дуже прошу вас!

— А ви давно були в Москві?

— Сім років минуло,— відповів композитор і зразу ж запитав: Ви не цікавились, скільки у Великолуцькій області піаніно й роялів у так званих «сільських місцевостях»? У колгоспних клубах і ось таких містечках, як ця благословенна Опочка?

Мене знову це здивувало і я відповів, що не цікавився.

— От бачите! — вигукнув композитор.— А їх такі дуже мало.

До передпокою ввійшов чоловік у ватянці. Від нього тхнуло бензином. Мабуть, це був шофер.

— Дядечку,— сказав він композиторові,— ходімо до їдальні пообідаємо. Сьогодні я маю гроші. Заправимось під саму зав'язку.

— Спасибі, голубе. Але в мене через дві години концерт у школі. Гратиму Чайковського й Шостаковича. Ніяк не можу.

Композитор обернувся до мене.

— Сім років! — вигукнув він і взяв мене за рукав пальта.— За сім років я об'їхав усю північ, а тепер об'їжджаю Великолуцьку область. Я даю концерти в селах і невеличких містах. Я міг би жити в Москві і, очевидно, мав би успіх, як багато моїх товаришів. Людина я самотня, мені багато не треба. Як сказав один поет: «Лиш окраєць хліба, кухоль молока та безкрайність неба, й зоряна ріка». Але я, як бачите, волію мандрувати по містах і селах і давати концерти. Власне, за копійки. Але не в цьому річ! Ви не можете уявити, як народ прагне музики. А найбільше молодь. До сліз. І як вони вдячні, люди, за музику. Заради цього варто ходити в поношеному пальті.

— На дорогу і то, гляди, не вистачає,— озвався шофер.

— Ще не бувало,— гордо відповів старий,— щоб мене не перевезли безплатно куди треба. Я композитор, та зараз я виступаю як піаніст. Це справедливо.

— Чому? — спитав я.

— Головне,— відповів композитор,— правильно визначити найбільшу міру прекрасного, яку можете передати людям. Ви розумієте мене? Моїм власним музичним творам далеко до Моцарта, до Чайковського, Мусоргського чи Шостаковича. Тому я гадаю, щоб краще послужити народові слід грати чужі твори, а не писати свої.

— Точно! — сказав шофер.— Я от шофер третього класу, то на «ЗІС-110» за кермо я не сяду. Можу запороти машину.

— Стривай, Захаре Івановичу, — озвався композитор.— Що таке я? Як композитор? Про-

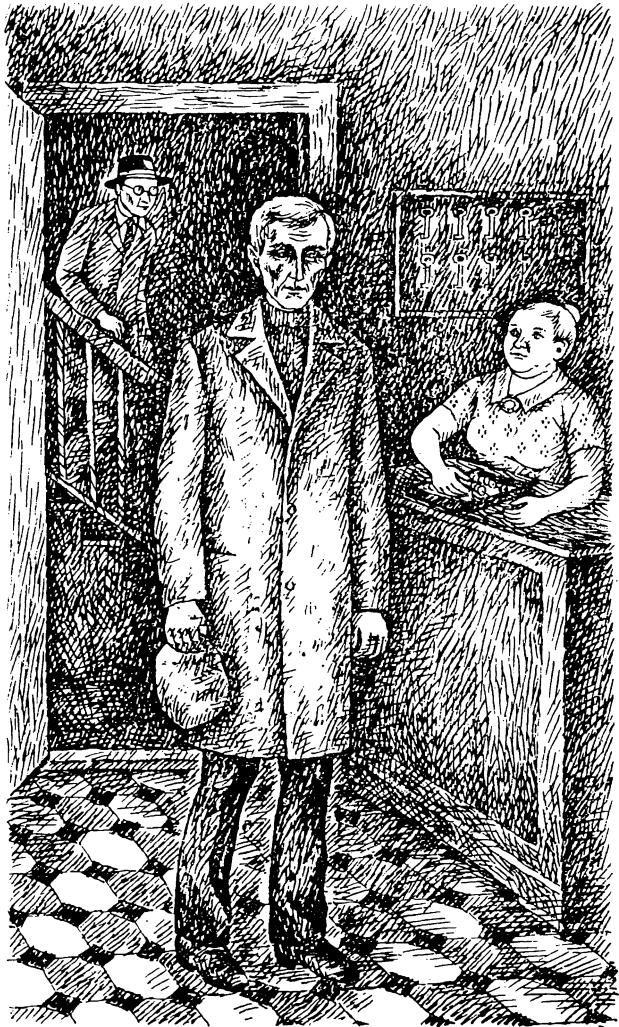
ста мелодія. Без поривання вгору, без пристрасті. А тепер насамперед треба виховувати великі людські почуття. Насамперед! Прошу мені вірити, ось тому я й став піаністом, виконавцем безсмертних творів. Один поет сказав: «Той оп листок, що засох і зірвався, золотом вічним горітиме в пісні».— Золота осуга, яку кладе на людину мистецтво,— вічна. Вона облагороджує нас. В цьому суть, дорогий товаришу!

Композитор помовчав, ніби прислухаючись до дальнього звука, потім сказав:

— Я незрозуміло кажу. Погана звичка. Мені іноді доводиться бути не тільки піаністом, а й настроювачем. І навіть музичним майстром. Недавно був такий випадок. Є тут поблизу село Дзвони. Так, так, чудове село. Над озером. І от, виявляється, в цих Дзвонах у тутешньої сільської вчительки стоїть у будиночку рояль. Лишився їй у спадок від старенької попередниці. Як він потрапив до цієї старої, ніхто до пуття не знає. Чудовий інструмент! Але на ньому було вісім німих клавішів. Довелось мені самому його лагодити. Правда, проморочився я з ним довго. Але полагодив. Звук — божественний! Тепер його перевезли в колгоспний клуб. Ось так і працюємо.

— Якщо міркувати практично,— сказав шофер,— то ви, Леоніде Петровичу, як мале дитя. Як же можна так неспокійно жити у вашому похилому віці!

— А ти не міркуй практично,— зауважив композитор і вказав очима на чергову по готелю, невеличку жінку з вибалушеними очима й стуленими губами. Вона сиділа за бар'єром і клацала на рахівниці.— Отаких от, хто практично



розмірковує, розвелося, як попелиці на капусті. Ти краще на концерт прийшов би.

— Аякже! — відповів шофер. — Ви без мене, Леоніде Петровичу, поки що жодного концерту в Опочці не давали.

Композитор попросився й вийшов.

— Хто цей чоловік? — спитав я чергову.

— Хіба ви самі не бачите! — грубо відповіла вона й знизала плечима. — Жебрає за рахунок музики. Тільки й знає, що порушує правила внутрішнього розпорядку. То співає, то приведе хлопчаків з ремісничого і вчить їх у номері на гітарі грати. А в нас люди стоять солідні, командировочні. Виселити його треба за це.

Вночі задув над Опочкою похмурий, сірий вітер, пригнав хмари. Поривами налітав дощ, тарабанив важкими краплями в шибки, змивав з них вапно.

Темрява залягла так густо, що навіть яскраві ліхтарі на безлюдних вулицях не могли відсунути її за межі міста. Так вона й пролежала над Опочкою до водянистого й холодного світанку.

Серед ночі я прокинувся. Шумів вітер, хитав на вулиці за вікном голі дерева. Тьмяні тіні од гілок безладно ворухились на стіні над моєю головою.

Внизу, в передпокої, годинник пробив шосту.

Я лежав і думав про старого композитора. Як йому, мабуть, самотньо в такі кляті ночі в чужому містечку...

За дверима хтось пройшов. Застукав мідний умивальник, що висів у коридорі, захлюпотіла вода, і чоловік, умиваючись, заспівав напівголосно:

Хай плаче і стогне осіння завія
І хвилі потоку похмуρο шумлять...

Зразу ж важко зарипіли сходи. Хтось зайшов у коридор, і я почув сварливий голос чергової:

— Припиніть неподобство! Що придумали — співати серед ночі!

— Чи ти молилась па піч, Дездемоно? — спитав її у відповідь композитор, але таким свистячим пошептом і з такою награною погрозою, що чергова, щось бурмочучи про правила внутрішнього розпорядку, поспішила вийти, а композитор як хлопчисько засміявся їй услід. Я також усміхнувся в себе у номері.

І я зрозумів, що ні холодні ночі, ні бездушні люди не можуть угамувати цю чисту серцем і веселу людину.

Врапці я вирушив з Опочки до Пскова. По дорозі я заїхав у Пушкінські гори, на могилу поета.

Як завжди пізньої осені, там було безлюдно й тихо. З могильного горба мріли сизі далі, припорошені останньою позолотою.

На могилі, коло простого білого пам'ятника з написом «Олександр Сергійович Пушкін», я нікого не застав. Лише через годину прийшли кілька циганів і циганок — їхній табір я бачив недалеко від Пушкінських гір.

Цигани сіли на землю коло могили, про щось тихо погомоніли між собою і ледь чутно заспівали протяжливу й печальну циганську пісню.

Не співала тільки одна молода циганка. На плечах у неї — накинута яскрава шовкова шаль. Циганка теж сиділа на землі й перебирала опале листя. Потім вона труснула головою, вийня-



ла з чорного рівного волосся яскраво-червону паперову троянду, кинула її до підніжжя пам'ятника Пушкіну і всмінулась, блиснувши вологими зубами.

Циганська пісня лилася, як приглушений дзвін. Я згадав композитора в Опочці, і в мене виник раптом видимий зв'язок між цією протяжною мелодією й звуками рояля в найглухіших, найвіддаленіших куточках країни, в усіх цих Дзвонах, Гарячих Станах, Сосенках і Кам'яних Гривах.

Цигани підвелися й пішли з могильного горба по стоптаних кам'яних сходах.

Молода циганка йшла останньою. Вона постояла коло могили, потім обернулась до мене, сказала хрипкуватим голосом: «Я тобі дорогий, заспівала б «Чорну шаль», та не можу — горло дуже болить», — легко повернулась і рушила вслід за циганами.

Я лишився. Короткий, як швидкоплинна усмішка, день швидко минав, зливаючи всі барви осені в один похмурий сірий колір. У цьому кольорі було вже передчуття снігу, зимових при смерків з їх почорнілим сріблом старих беріз і диму над землею.

І чомусь я згадав слова композитора про вічну осугу, яку кладе на людину мистецтво.



СТРУНА

Осколок снаряда порвав струни на скрипці. Лишилась тільки одна, остання. Запасних струн музикант Єгоров не мав, а роздобути було ніде, бо діялось це восени 1941 року на обложеному ворогом острові Езелі в Балтійському морі. Навіть не на самому острові, а на малому його клаптику — на косі Церелі, де радянські воїни відбивали безупинні атаки німців.

Цей півострів увійде в історію війни як одна з її прекрасних, величних сторінок. Його прославила звитяга радянських людей. Ці люди бились до останньої кулі. Задимали вітри, і неспокійно шуміло море. Воно було лискучим та сірим, як свіжий розріз на свинці.

Скінчилися північні літні ночі, але захід сонця, як завжди буває на Езелі, щоразу звільна паленів над водою, ніяк не міг заснути, і сонно

шарудів сосновий ліс, що виріс на дюнах. Шерех його не долинав до окопів. Його притлумлювали вибухи, свистіння бомб, вищання мін і ревище бомбардувальників, що хапало за серце.

Війна застала на Езелі кількох радянських акторів — чоловіків та жінок. Удень чоловіки разом з бійцями рили окопи й відбивали німецькі атаки, а жінки перев'язували поранених і прали бійцям білизну. А вночі, якщо не було бою, актори влаштовували концерти й вистави на маленьких галявах у лісі.

Добре, скажете ви, звичайно, в темряві можна слухати співи чи музику (якщо актори співають неголосно, а музиканти грають під сурдинку, щоб звуки не сягали до ворога), але неясно, як примудрялись актори грати спектаклі в нічному лісі, де морок темніший, густіший, як у полі чи над плесом води. Що в цій темряві могли побачити глядачі?

Музиканти звикли грати в пільмі, а як же інші актори? Вони ж показували морякам сцени з Шекспіра, Чехова та «Професора Мамлока» Фрідріха Вольфа.

Але війна й серед ночі брак світла створили свої традиції й вигадки. Щойно починалась вистава, глядачі наводили на акторів вузькі промені кишенькових електричних ліхтариків: Промені ці раз у раз шугали, як невеличкі вогняні птиці, з обличчя на обличчя, залежно від того, хто з акторів тої хвилини говорив. Та найчастіше промені спинялись на обличчі молоденької артистки Єлагіної і надовго на ньому завмирили, хоч Єлагіна й мовчала. В її усмішці, в очах кожен з моряків бачив дорогі риси, котрі давно він, з перших днів війни, беріг у найглибшому куточку серця.

На Єгорова глядачі ніколи не наводили проміння ліхтариків. Завжди він грав у темряві, і єдиною цяточкою світла, яку він часто бачив перед собою, була велика зірка. Вона лежала на прузі моря, мов забутий маяк. Її не могли згасити залпи важких батарей, не міг затьмарити жовтий дим розривів. Вона яскріла, мов запорука перемоги, сталості нашого світу, майбутнього спокою, і, можливо, за це моряки і актори полюбили цю зірку й прозвали її «подругою».

Струни на скрипці порвались, і Єгоров уже грати не міг. На першому ж нічному концерті він про це сказав, їх не бачачи, глядачам. Несподівано з лісової темряви чийсь молодий голос непевно відмовив:

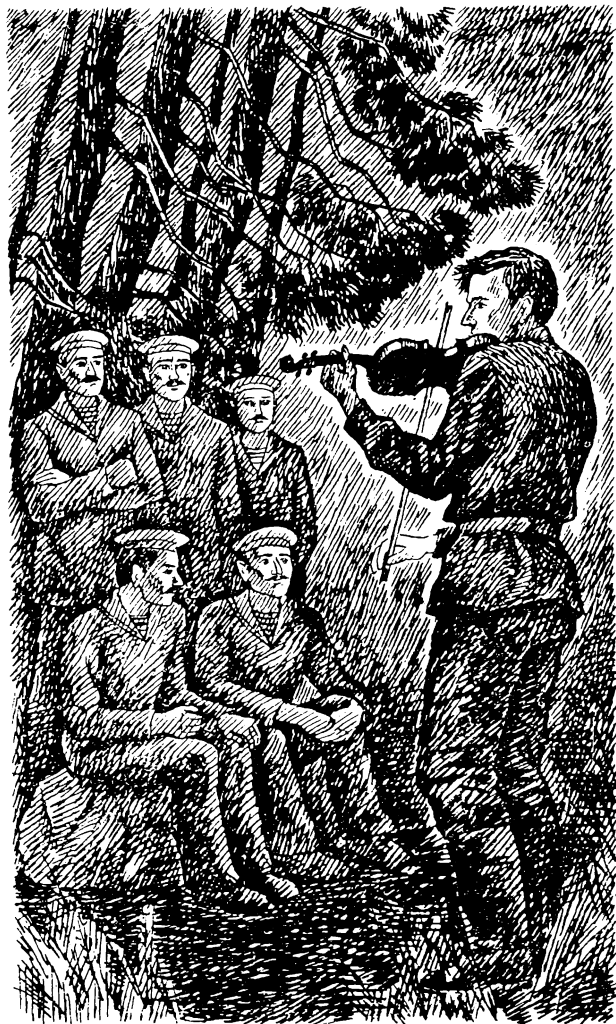
— А Паганіні грав і на одній струні...

Паганіні! Хіба Єгоров міг рівнятися з ним, з великим музикантом.

Єгоров повагом звів скрипку до плеча. Велика зірка спокійно горіла край затоки. Світло її не мерехтіло, не вигравало, як завжди. Зірка немов причаїлась, готова слухати музиканта.

Єгоров заграв. І несподівано одна струна заспівала з такою ж силою та ніжністю, як могли б співати всі струни.

В ту ж мить спалахнули електричні ліхтарикі. Вперше їх промені вдарили в обличчя Єгорову, і він заплющив очі. Грати було легко, наче сухі та прудкі пальці Паганіні водили смичком по зраненій скрипці; сльоза котилася з-під опущених повік музиканта, і в недовгому антракті війни, в глухому лісі, де пахло вересом та згаром, дзвеніла й зростала мелодія Чайковського, і від її болісного співання, здавалось, розірветься, не витримавши, серце.



І остання струна справді-таки не витримала сили звука й урвалась. Вона задзижчала, мов джміль, і затихла. Зразу ж світло ліхтариків перелетіло з обличчя Єгорова на скрипку. Скрипка замовкла надовго. І світло ліхтариків згасло. Юрба слухачів тільки зітхнула. Аплодувати в лісі не можна було, щоб не почули німці.

Я розповідаю справжню пригоду. Тому читач даремно дождатиме спритно вигаданої розв'язки. Вона виявилась дуже простою: Єгоров помер. Його вбило в бою через два дні. Не маючи на чому грати, він став звичайним бійцем у звичайному загоні.

Його поховали в сипучій піскуватій землі, коли сіявся дощ. Море заткало туманом. На гілках сиділи мокрі синиці. Вони вже звикли до посвисту куль і тільки здивовано попискували, коли куля влучала в стовбур дерева, і воно здригалося до самого верху, і з листя спадали бризки.

Скрипку Єгорова бійці поклали в футляр, зашили в стару байкову ковдру й передали льотчикові, що відлітав до Ленінграда. Льотчик зразу ж набрав висоту, щоб не натрапити на німецькі зенітки. Вогні десятками жахтіли за хвостом літака. З землі здавалося, буцім літак лишає за собою, як риба у воді, бульбашки повітря і вони лускають з коротким тріском.

У Ленінграді льотчик одніс ту скрипку головному диригентові консерваторії. Той узяв її двома пальцями, зважив у повітрі й посміхнувся: це була італійська скрипка, що втратила вагу від старості й багатьох років співання.

— Я передам її найкращому скрипалеві нашого симфонічного оркестру,— сказав льотчикові диригент консерваторії.

Льотчик — простий білявий хлопець — кивнув головою й усміхнувся.

Де тепер ця скрипка, я не знаю. Кажуть, що вона в Москві. Та хоч би де вона була, вона грає прекрасні симфонії, що їх ми знаємо, як старе небо Європи, як кожне слово Пушкіна, Шекспіра чи Генріха Гейне. Вона грає мелодії Чайковського, Шостаковича й Шапоріна.

Звуки симфонії такі могутні, що породжують вітер. Ви, мабуть, помітили, як він налітає поривами на вас зі сцени, ворухить волосся, змушує серця слухачів тремтіти від гордості за геній своєї країни і геній людини.

Співають сотні струн, співають гобої та труби, — перемога прийде! Бо не може не перемогти країна, де люди йдуть у бій, несучи в душі останні звуки пісень скрипки, де так просто вмирають за майбутнє скромні музиканти і де створено могутні симфонії, що потрясають світ.

1943

ЗМІСТ

Старий кухар	3
Кошик з ялиновими шишками .	11
Рипучі мостини. Розділ з «Повісті про ліси»	27
Музика Верді	55
Короткі зустрічі	64
Струна	73

Константин Георгиевич Паустовский

СТРУНА

(На українском языке)

Издательство «Музична Україна»
Государственного комитета
Украинской ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли

Редактор Л. М. Воронович
Художник Л. І. Мітченко
Художний редактор К. Ф. Контар
Технічний редактор А. А. Донець
Коректор Г. М. Вільховська

Информ. бланк № 921

Здано на виробництво 13.11.79.

Підписано до друку 26.02.80.

Формат 70×90^{1/32}.

Гарнітура звичайна нова.

Папір друкарський № 1.

Спосіб друку високий.

Умовно-друк. арк. 2,92.

Обліково-видавн. арк. 2,82.

Тираж 60.000. Зам. № 994.

Ціна 25 к.

Видавництво «Музична Україна»
Державного комітету
Української РСР у справах видавництв,
поліграфії і книжкової торгівлі,
252004, Київ, Пушкінська, 32.

Білоперківська книжкова фабрика
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Державного комітету Української РСР
у справах видавництв,
поліграфії і книжкової торгівлі,
256400, м. Біла Церква, Карла Маркса, 4.

25 коп.

